

variabelen van invloed op deze patronen zijn, zoals het aantal en het geslacht van de kinderen in het gezin, of al dan niet een van de ouders was overleden, of het gezin zelf een migratiegeschiedenis achter de rug had. De uiteindelijke positieverwerving van vrouwen via de arbeids- en huwelijksmarkt werd door dit mesoniveau beïnvloed.

De hoeveelheid bronnenonderzoek, de creativiteit die nodig was om variabelen uit modellen te operationaliseren en de gehanteerde geavanceerde statistische analysemethoden zijn indrukwekkend. Ik heb maar één bezwaar tegen dit boek: het valt te veel in herhalingen. Dat komt vooral door de gekozen structuur, die op zichzelf wel helder is. Door eerst met het kwalitatieve verhaal te beginnen, dan alle vragen nog eens empirisch trachten te beantwoorden met behulp van kwantitatief materiaal, dan per hoofdstuk de achtergronden van de geconstateerde ontwikkelingen aan te geven en dit alles in de conclusie nog eens samen te vatten, is dit welhaast onvermijdelijk. Zo wordt bijvoorbeeld op verschillende plaatsen in het boek (52, 112, 125 en 148) opgemerkt dat dichtbij wonende dochters thuis hun verdiensten afgaven om bij te dragen aan het gezinsbudget. Als je een dienstje verder weg zocht, was die kans wat kleiner en kwamen vrouwen dus voor hun eigen belang op. Natuurlijk, de context van al die passages is telkens anders, maar die herhalingen komen naar mijn smaak wat te vaak voor. Dat neemt niet weg dat deze dissertatie een knappe prestatie is en een stimulans voor verder kwalitatief en kwantitatief levenslooponderzoek.

Boudien de Vries

J. Wagenaar, met medewerking van J. van Benthem, *Johan Wagenaar (1862-1941). Leven en werk van een veelzijdig kunstenaar* (Zutphen: Walburg pers, 2004, 216 blz., € 34,95, ISBN 90 5730 334 5).

Johan Wagenaar, componist, koordirigent, organist en muziekpedagoog, was in de eerste helft van de vorige eeuw een belangrijke figuur in de Nederlandse muziekwereld. In rangorde van bekendheid en gewicht kan hij beschouwd worden als de tweede man, na de grote dirigent Willem Mengelberg. Het grootste deel van Wagenaars muziekcarrière voltrok zich in Utrecht. Nadat hij in 1885 het toonkunstdiploma had behaald aan de Utrechtse muziekschool, werd hij leraar aan diezelfde school en in 1888 organist aan de Domkerk. In 1904 werd hij directeur van de Utrechtse muziekschool en dirigent van het Utrechtse Toonkunstkoor. Daarmee brak voor Utrecht een tijdperk van grote muzikale bloei aan, bepaald door Wagenaar. Meer dan eens trad hij op als dirigent bij de stadsconcerten en met zijn Toonkunstkoor gaf hij verscheidene premières van buitenlandse composities in Nederland. Zijn orgelconcerten in de Dom waren vermaard, vooral om zijn improvisatiekunst.

Wagenaar was bovendien de drijvende kracht van de Muzikale Kring in Utrecht waarvan veel musici en muziekliefhebbers lid waren en waarvoor hij een aantal composities schreef. Dat bezorgde hem landelijke bekendheid. In 1916 verleende de Utrechtse universiteit hem een eredoctoraat wegens zijn verdiensten voor het Nederlandse muziekleven. Van 1919 tot 1937 was hij directeur van het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Daarnaast dirigeerde hij van 1924 tot 1929 het Haagse Toonkunstkoor.

Wagenaars muzikale werk omvat liederen, kamermuziek, werken voor koor en orgel, orkeststukken, cantates en operas. Hij ontwikkelde een eigen stijl die men een Nederlands-romantische kan noemen. In zijn composities oriënteerde hij zich naar muzikale voorbeelden als Hector Berlioz, Richard Strauss en Johannes Brahms, maar met eigen, voor die tijd nieuwe elementen, die een markant humoristische inslag hadden. Als dirigent maakte hij vooral naam door de opvoering van onbekende werken.

Wagenaars biografie is voor het merendeel geschreven door diens achterneef en naamgenoot en is grotendeels een lofzang. De loopbaan en het oeuvre van de componist worden breed uitgemeten en beslaan zeven van de in totaal negen hoofdstukken. Daarbij krijgt de lezer 15 pagina's facsimile's gepresenteerd van Wagenaars muzikale productie. Dat is relatief uitvoerig, wanneer men bedenkt dat de beschrijving van Wagenaars privé-leven slechts 24 bladzijden beslaat. Dat privé-gedeelte is dus beknopt, maar wel het meest leesbare deel van het boek. Smakelijk wordt erin verteld over zijn ongelukkige afkomst en over de problemen die aan zijn huwelijk voorafgingen. Johan Wagenaar was een onecht kind van mr. Cypriaan Gerard Berger van Hengst (1828-1903), een telg uit een Utrechts patriciërs-geslacht en Johanna Wagenaar (1829-1900), die als dienstmeisje bij Cypriaans ouders in dienst was. Deze personages zijn weggelopen uit Bordewijks roman *Karakter*, met dat verschil dat Berger van Hengst, ook al weigerde hij te trouwen, zijn geliefde van mindere stand steeds heeft bemind en onderhouden. Hij huisvestte haar in een degelijk pand en verwekte zes kinderen bij haar die hij allen onderhield. Johan, het vijfde kind, heeft het zijn ouders zijn leven lang kwalijk genomen dat ze nooit met elkaar zijn getrouwd.

In 1889, kort nadat Wagenaar organist in Utrecht was geworden, werd hij verliefd op Dina van Valkenburg (1869-1941), zuster van Huizinga's studievriend en biograaf C. T. van Valkenburg, een muzikaal begaafde onderwijzeres die afkomstig was uit Winschoten. Zodra de ouders Van Valkenburg — de vader was leraar aan het Winschoter gymnasium — hoorden van Johans onechte geboorte, verboden zij de relatie zonder pardon. Dat leidde tot een geheime, romantische correspondentie waaruit mooie fragmenten worden geciteerd. Dina gaf in de brieven aan dat zij beslist niet zonder toestemming van haar ouders wilde trouwen, want een breuk met haar familie zou haar ongelukkig maken. In 1891 besloot zij voorgoed met Johan te breken. Maar vijf jaar later, in 1896, werd het vastgelopen schip opeens weer vlot getrokken. Waren zij elkaar intussen trouw gebleven? De biografie die, als gezegd, *überhaupt* spaarzaam is met biografische informatie, zwijgt hierover. In 1895 was vader Van Valkenburg overleden en daarmee was het obstakel voor het huwelijk verdwenen. Johan Wagenaar en Dina van Valkenburg trouwden in 1897 en leefden, als we de biografie mogen geloven, lang en gelukkig.

Wat men bij dit boek bovenal mist, is kritische distantie. De biografie is te weinig analytisch, mist een concept als leidraad en plaatst de hoofdpersoon onvoldoende in zijn tijd. Dat Wagenaar een groot musicus is, wordt voldoende duidelijk gemaakt. Maar te weinig krijgen we te lezen over zijn psyche. Het boek levert prachtige foto's en daarop ziet men een ijdele man met narcistische trekken. Klopt die indruk? De biografie levert daarentegen het beeld van een toegewijde, noeste en bescheiden werker.

Tot slot: het boek is prachtig verzorgd, inclusief de foto's en facsimile's. Maar het register schiet zijn doel voorbij door omslachtigheid. De hoofdpersoon zelf is namelijk in dit register opgevoerd. Dat komt erop neer dat bijna drie van de acht pagina's die aan het register zijn besteed, in beslag worden genomen door verwijzingen naar Wagenaar zelf. Een potsierlijke aanpak!

H. de Liagre Böhl

M. J. van Lieburg, *De geschiedenis van het Sophia Kinderziekenhuis te Rotterdam* (Panthaleon reeks XXXIX, Historische publicaties Roterodamum CLII; Rotterdam: Erasmus publishing, 2004, 248 blz., ISBN 90 5235 171 6).

Het jaar 1863 was medisch gezien een heel slecht jaar in Rotterdam. Door een epidemie van onder andere mazelen, pokken en kinkhoest bereikte de kindersterfte een historisch hoogtepunt. Van de gestorven kinderen was 59% nog geen vijf jaar oud. De slechte medische toestand van de bevolking had direct te maken met de ingrijpende veranderingen die zich halverwege de negentiende eeuw op sociaal-economisch gebied voltrokken in Rotterdam. Door de uitbreiding van de haven was een enorme arbeidsmigratie op gang gekomen, waardoor de bevolking tussen 1840 en 1850 met 35% toenam. De huisvesting in de stad breidde zich niet voldoende uit, zodat de bevolking dicht opeengepakt, onder slechte hygiënische omstandigheden, in de binnenstad woonde.

Rond 1850 werd de roep om overheidsingrijpen steeds groter. De plaatselijke commissie voor geneeskundig toezicht stelde wel rapporten op om verslag te doen van de geneeskundige toestand, maar tot een effectieve gezondheidspolitiek kwam het niet. De instelling door de gemeenteraad van een openbare gezondheidscommissie (met daarin ook niet-medici), die zich met thema's als de drinkwatervoorziening, riolering, verbetering van huizen en dergelijke ging bezighouden, was een stap in de goede richting. De bouw van het nieuwe stedelijke Coolingselziekenhuis en het latere oogziekenhuis waren andere initiatieven. Deze initiatieven waren niet direct gericht op kinderen, hoewel die hiervan wel profijt hadden.

Niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland begon in deze periode het besef door te dringen dat zieke kinderen een speciale verzorging nodig hadden. In het buitenland waren al eerder aparte kinderziekenhuizen opgericht (Parijs 1802, Wenen 1837 en Londen 1852). Het duurde overigens nog tot het begin van de twintigste eeuw tot de kindergeneeskunde een echt zelfstandige discipline werd. Tegen deze achtergrond van toenemende bewustwording van zowel overheid als particulieren en de groeiende bereidheid om iets aan de misstanden te doen, moet het initiatief van een aantal particulieren (medici, maar ook industriëlen) worden gezien om in 1863 een kinderziekenhuis te stichten in Rotterdam.

Over de geschiedenis van dit kinderziekenhuis (sinds 1878 met de toevoeging Sophia (naar de toenmalige koningin)) verscheen in 1975 van de hand van M. J. van Lieburg een gedenkboek. De directe aanleiding was de overdracht van de gebouwen van het ziekenhuis aan het rijk. Nu, bijna dertig jaar later, heeft Van Lieburg het boek herschreven. De ontwikkelingen in de afgelopen jaren, zoals de nieuwbouw en de integratie van het ziekenhuis met de Medische Faculteit, maakten een aanvulling noodzakelijk. Verder waren recent beschikbaar gekomen bronnen over de vroege geschiedenis aanleiding voor de auteur om ook de eerdere periode te herzien.

Tot slot: het boek is prachtig verzorgd, inclusief de foto's en facsimile's. Maar het register schiet zijn doel voorbij door omslachtigheid. De hoofdpersoon zelf is namelijk in dit register opgevoerd. Dat komt erop neer dat bijna drie van de acht pagina's die aan het register zijn besteed, in beslag worden genomen door verwijzingen naar Wagenaar zelf. Een potsierlijke aanpak!

H. de Liagre Böhl

M. J. van Lieburg, *De geschiedenis van het Sophia Kinderziekenhuis te Rotterdam* (Panthaleon reeks XXXIX, Historische publicaties Roterodamum CLII; Rotterdam: Erasmus publishing, 2004, 248 blz., ISBN 90 5235 171 6).

Het jaar 1863 was medisch gezien een heel slecht jaar in Rotterdam. Door een epidemie van onder andere mazelen, pokken en kinkhoest bereikte de kindersterfte een historisch hoogtepunt. Van de gestorven kinderen was 59% nog geen vijf jaar oud. De slechte medische toestand van de bevolking had direct te maken met de ingrijpende veranderingen die zich halverwege de negentiende eeuw op sociaal-economisch gebied voltrokken in Rotterdam. Door de uitbreiding van de haven was een enorme arbeidsmigratie op gang gekomen, waardoor de bevolking tussen 1840 en 1850 met 35% toenam. De huisvesting in de stad breidde zich niet voldoende uit, zodat de bevolking dicht opeengepakt, onder slechte hygiënische omstandigheden, in de binnenstad woonde.

Rond 1850 werd de roep om overheidsingrijpen steeds groter. De plaatselijke commissie voor geneeskundig toezicht stelde wel rapporten op om verslag te doen van de geneeskundige toestand, maar tot een effectieve gezondheidspolitiek kwam het niet. De instelling door de gemeenteraad van een openbare gezondheidscommissie (met daarin ook niet-medici), die zich met thema's als de drinkwatervoorziening, riolering, verbetering van huizen en dergelijke ging bezighouden, was een stap in de goede richting. De bouw van het nieuwe stedelijke Coolingselziekenhuis en het latere oogziekenhuis waren andere initiatieven. Deze initiatieven waren niet direct gericht op kinderen, hoewel die hiervan wel profijt hadden.

Niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland begon in deze periode het besef door te dringen dat zieke kinderen een speciale verzorging nodig hadden. In het buitenland waren al eerder aparte kinderziekenhuizen opgericht (Parijs 1802, Wenen 1837 en Londen 1852). Het duurde overigens nog tot het begin van de twintigste eeuw tot de kindergeneeskunde een echt zelfstandige discipline werd. Tegen deze achtergrond van toenemende bewustwording van zowel overheid als particulieren en de groeiende bereidheid om iets aan de misstanden te doen, moet het initiatief van een aantal particulieren (medici, maar ook industriëlen) worden gezien om in 1863 een kinderziekenhuis te stichten in Rotterdam.

Over de geschiedenis van dit kinderziekenhuis (sinds 1878 met de toevoeging Sophia (naar de toenmalige koningin)) verscheen in 1975 van de hand van M. J. van Lieburg een gedenkboek. De directe aanleiding was de overdracht van de gebouwen van het ziekenhuis aan het rijk. Nu, bijna dertig jaar later, heeft Van Lieburg het boek herschreven. De ontwikkelingen in de afgelopen jaren, zoals de nieuwbouw en de integratie van het ziekenhuis met de Medische Faculteit, maakten een aanvulling noodzakelijk. Verder waren recent beschikbaar gekomen bronnen over de vroege geschiedenis aanleiding voor de auteur om ook de eerdere periode te herzien.